

20. Федотов А. О значении слова «Русь» в наших летописях / А. Федотов // Русский исторический сборник / в 7-ми т. / под ред. М. Погодина. – М., Университетская типография, 1837–1844. – Т. 1. – Кн. 2. – 1837. – С. 104–121.

21. Хабургаев Г. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза / Г. Хабургаев. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 232 с.

22. Шаскольский И. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки / И. Шаскольский // Летописи и хроники. – М., 1981. – С. 43–54.

Анотація

Задорожний О. В. Утворення Київської Русі як феодальної держави середньовіччя та суб'єкта міжнародного права як результат взаємодії різномірних факторів. – Стаття.

У статті проаналізовано процес формування Київської Русі. Розглядаються фактори, які призвели до розвитку державотворчих процесів на території Придніпров'я, тенденції взаємодії цих факторів, які в сукупності мали своїм наслідком створення держави. Доводиться, що Русь була однією з важливих ланок української державності.

Ключові слова: Придніпров'я, Київська Русь, державність, міжнародна правосуб'єктність, Аскольд, Дір.

Аннотация

Задорожний А. В. Процессы образования Киевской Руси как феодального государства средневековья и субъекта международного права как результат взаимодействия разнородных факторов. – Статья.

В статье проанализирован процесс формирования Киевской Руси. Рассматриваются факторы, которые привели к развитию государственных процессов на территории Приднепровья, тенденции взаимодействия этих факторов, которые в совокупности имели своим следствием создание государства. Доказывается, что Русь была одним из важных этапов украинской государственности.

Ключевые слова: Приднепровье, Киевская Русь, государственность, международная правосубъектность, Аскольд, Дир.

Summary

Zadorozhny A. V. The process of formation of Kievan Rus as the feudal state of the Middle Ages and the subject of international law as a result of the interaction of different factors. – Article.

In the article the process of formation of Kievan Rus is analyzed. The factors that led to the development of state-forming processes at the territory of the Dnieper region, trends of interaction of these factors, which together resulted in the creation of the state are considered. It is proved that Kievan Rus' was one of the important periods of Ukrainian statehood.

Key words: Dnieper, Kievan Rus, statehood, subject of international law, Askold, Dir.

УДК 341.1/8

Г. П. Циверенко

ФАКТИЧНІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ВИНИКНЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Сучасні загальносвітові процеси інтеграції та глобалізації вимагають вдосконалення правового забезпечення в усіх сферах міжнародних відносин. Однією з важливих проблем сучасного міжнародного права є розуміння сутності та умов реалізації міжнародно-правової відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння. З кожним роком вона набуває все більш важливого значення та вимагає нагального правового вирішення в умовах сучасного реформування міжнародних відносин.

Окремі аспекти проблеми відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння розглядалися в працях вітчизняних і зарубіжних фахівців із міжнародного права: Д. Анцилотті, М. Антонович, І. Бліщенко, Я. Броунлі, М. Буроменського,

В. Буткевича, В. Василенка, О. Висоцького, Л. Гусейнова, А. Кассезе, Ю. Колосова, П. Куріса, Д. Левіна, І. Лукашука, В. Мазова, Ю. Манійчука, Л. Оппенгейма, Ю. Петровського, С. Раскаля, Г. Тункіна, М. Ушакова, М. Шоу, А. Фердросса. В українській науці міжнародного права велика увага приділяється проблемі основ міжнародної відповідальності, тобто умов її виникнення. Мається на увазі визначення того, на підставі яких даних і за яких обставин можна встановити щодо якої-небудь держави наявність міжнародно-протиправного діяння як джерела міжнародної відповідальності.

Міжнародна відповідальність – це всі форми правових відносин, що можуть виникнути в міжнародному праві у зв'язку з правопорушенням, яке вчинене державою, незалежно від того, чи обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, що вчинила неправомірну дію, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на інших суб'єктів міжнародного права й, незалежно від того, чи обмежуються ці відносини зобов'язанням винної держави поновити право потерпілої держави та відшкодувати заподіяну шкоду, включають можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів застосувати до винної держави будь-які санкції, передбачені міжнародним правом. Із врахуванням цього міжнародно-правову відповідальність можна визначити як зобов'язання суб'єкта міжнародного права потерпіти певні обставини негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомірної діяльності [2, с. 122–123].

Виділяють такі підстави міжнародної відповідальності: нормативні (правові), юридико-фактичні та процесуальні.

Під нормативною підставою відповідальності розуміють договір, закон чи інше джерело права, у силу чи на підставі якого суб'єкт може бути притягнутий до відповідальності. Нормативною підставою міжнародної відповідальності є міжнародно-правові акти, що встановлюють міжнародні зобов'язання, порушення яких може бути кваліфіковане як міжнародне правопорушення. До них В. Василенко відносить міжнародний договір і міжнародний звичай, рішення міжнародних судів, рішення міжнародних (міжурядових) організацій, що за статутом цих організацій обов'язкові для держав-членів, а також односторонні міжнародно-правові акти держав. Останні встановлюють обов'язкові правила поведінки для цієї держави у формі декларацій, заяв, нот, виступів посадових осіб тощо.

Нормативною підставою міжнародної відповідальності можуть бути тільки міжнародно-правові акти. У ст. 4 проекту статей про відповідальність сказано: «Діяння держави може бути кваліфіковано міжнародно-протиправним лише на підставі міжнародного права. На таку кваліфікацію не може впливати кваліфікація цього ж діяння відповідно до внутрішньодержавного права як правомірного» [4]. Нормативна підстава припускає можливість настання відповідальності, але її недостатньо для виникнення конкретних відносин юридичної відповідальності. Для реалізації відповідальності необхідна наявність спеціальних юридико-фактичних обставин чи так званих юридичних фактів, що породжують правоохоронні відносини.

Питання про відповідальність у міжнародному праві формулюється насамперед як питання про відповідальність держав, оскільки саме вони є основними суб'єктами

міжнародних відносин і міжнародного права. Однак постійне розширення кола суб'єктів міжнародного права призводить і до зміни кола суб'єктів відповідальності за міжнародним правом. Цілі відповідальності такі: утримати потенційного правопорушника від вчинення правопорушення, спонукати правопорушника належним чином виконати свої зобов'язання, забезпечити потерпілому компенсацію за завдану йому матеріальну чи моральну шкоду, вплинути на майбутню поведінку сторін із метою добросовісного виконання ними своїх зобов'язань.

Суб'єктом відповідальності може бути лише держава. При цьому держава розглядається як єдине ціле, незалежно від того, який орган держави скоїв діяння, яке кваліфікується як правопорушення. Держава відповідає за всі свої органи так само, як і за діяння посадових та інших уповноважених осіб. Визначення системи органів держави є внутрішньою компетенцією цієї держави. Діяння посадових осіб тягнуть відповідальність для держави незалежно від того, чи діяли ці особи в межах своїх повноважень або вийшли за ці межі.

Міжнародна відповідальність реалізується на підставі матеріальної та політичної (нематеріальної) відповідальності. Деякі автори виокремлюють ще моральну відповідальність, але зазвичай вона (наприклад, здійснення певних церемоніальних дій, що відновлюють честь і гідність держави) також зводиться до політичної [1, с. 157–167].

Матеріальна відповідальність виражається у формі реституцій та репарацій. Реституція – це відшкодування правопорушником матеріальної шкоди в натурі (повернення неправомірно захопленого майна, художніх цінностей, транспортних засобів тощо). Різновидом реституції є субституція – заміна неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням. Наприклад, у перемир'ях та мирних договорах із переможеними країнами гітлерівського блоку містились положення про необхідність реституції всієї упізнаної власності. Звичайно, цілям реституції найбільше відповідали індивідуально визначені речі. Так, під час окупації Одеси румунськими військами в королівські палаци Румунії були вивезені унікальні речі з Одеського оперного театру (головна люстра), палацу Воронцова (двері з натурального червоного дерева) та ін. Все це в порядку здійснення реституції було повернено законному власнику. Разом із тим у мирних договорах із переможеними встановлювалось, що в разі неможливості повернення в натурі вилучених предметів художньої, історичної або археологічної цінності вони підлягають заміні предметами такого самого роду або приблизно рівноцінними.

Репарація – це відшкодування матеріальної шкоди грошима, товарами, послугами. Репарація застосовується, коли відновлення попереднього стану у формі реституції є неможливим і має на меті відшкодування шкоди. Наприклад, репарації як спосіб відшкодування збитків, заподіяних агресивною війною, утвердились у документах союзних держав, що боролися з гітлерівською Німеччиною.

Матеріальна відповідальність також може бути абсолютною й обмеженою. Абсолютна відповідальність не вимагає доказів того, що шкода завдана на підставі вини суб'єкта або це відповідальність за вчинення правомірних дій. Встановлення факту завдання шкоди та причинного зв'язку з діями, що потягли шкоду, є достатнім доказом для виникнення відповідальності й обов'язку сплатити компенсацію.

Така відповідальність ще має назву об'єктивної відповідальності та застосовується, як правило, до власників джерел підвищеної небезпеки, які завдають шкоду під час правомірної діяльності. Такою, наприклад, є дія з дослідження й використання космічного простору. Запуск супутників або космічних кораблів – безумовно, правомірна діяльність. Проте її результатом може бути фізична (матеріальна) шкода, викликана неконтрольованим падінням космічного апарата на територію якої-небудь держави й руйнуванням її матеріальних об'єктів. Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами, передбачає за державою, яка запускає космічний об'єкт, «абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, заподіяну їй космічним об'єктом на поверхні Землі або повітряним судном під час польоту» [4]. Низка конвенцій передбачає відповідальність за мирне використання ядерної енергії.

Нематеріальна відповідальність виражається у формі ресторації, сатисфакції, обмежень суверенітету, декларативних рішеннях, міжнародних санкцій тощо.

Практика дозволяє виокремити два види контрзаходів (санкцій): індивідуальні (самопоміага) і колективні (у межах міжнародних організацій). Кожний вид має декілька форм: індивідуальні (реторсії, репресалії, невизнання, розрив відносин, самооборона); колективні (відмова в членстві в організації, призупинення прав члена організації, виключення з міжнародного спілкування, колективні збройні заходи).

Реторсії – це заходи впливу однієї держави на іншу, що мають на меті спонукати останню припинити недружелюбні, несправедливі, дискримінаційні, проте правомірні дії. Тому й заходи реторсії не можуть виходити за межі міжнародного права. Іншими словами, реторсія є контрзаходом під час порушення політичних і моральних норм, правил ввічливості. Проте нерідко такі заходи застосовують як відповідь на порушення норм міжнародного права. Вони спрямовані на обмеження прав, неохоронюваних міжнародним правом: обмеження імпорту, підвищення мита, вилучення внесків із банків держави, відкликання свого посла, відповідне обмеження прав громадян держав, на території яких громадяни держави, що застосовує заходи, обмежені у правах.

Найчастіше реторсії застосовуються державою, якщо проявляється дискримінація її громадян на території іншої держави, якщо наявні недружні обмеження економічних і культурних зв'язків тощо. Іноді можливість застосування реторсій передбачається національним законодавством, наприклад відповідне обмеження правоздатності. Репресалії – односторонні примусові заходи, що допускаються міжнародним правом як контрзахід у разі правопорушення. Вони здійснюються відповідно до міжнародного права, але оскільки є контрзаходами щодо правопорушника, то можуть виходити за межі міжнародного права, що визначаються характером правопорушення. Із цього постає, що репресалії мають бути пропорційними: інтенсивність контрзаходів не може бути вища за ту, що необхідна для досягнення безпосередньої мети. Перевищення меж необхідного саме по собі є правопорушенням, зловживанням правом. Видом репресалій є ембарго – дія держави, яка обмежує, призупиняє чи припиняє її торгово-економічні зв'язки з іншою країною або країнами. Ембарго як засіб економічного тиснення застосовується

до держави, дії якої загрожують міжнародній безпеці, а отже, є протиправними. Ембарго може застосовуватись як індивідуально, так і колективно, бути введене як у мирний, так і у воєнний час.

Невизнання є відмовою визнавати ситуацію, створену неправомірними актами.

Як приклад можна навести невизнання юридичної чинності протиправних договорів, територіальних змін у результаті агресивної війни, протиправних режимів тощо. У певних ситуаціях держави вдаються до розриву дипломатичних і консульських відносин для захисту своїх прав. У межах міжнародних організацій застосовуються санкції, що передбачають призупинення членства та виключення з організації.

Самооборона – особливий вид санкцій, оскільки передбачає збройні примусові заходи. Право на самооборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН може бути реалізоване виключно як відповідь на збройний напад. Цей різновид контрзаходів подібний до репресалій, але, оскільки мова йде про реакцію на найбільш серйозне правопорушення, що служить підставою для застосування збройних сил, самооборона виокремлена в особливий вид.

Найтяжчі міжнародні злочини порушують права й інтереси всього світового співтовариства, загрожують знищенням міжнародного правопорядку, ставлять під загрозу існування народів, націй, навіть держави. Такі діяння завжди вчиняються з порушенням основних принципів міжнародного права. Ознаки найтяжчих міжнародних злочинів визначені в нормах міжнародного права, відповідно, виокремлено три групи злочинів: злочини проти миру, воєнні злочини, злочини проти людяності. Міжнародними злочинами вважаються такі: 1) тяжке порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для забезпечення міжнародного миру та безпеки, такого як зобов'язання, що забороняє агресію; 2) тяжке порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для забезпечення права народів на самовизначення, тобто зобов'язання, що забороняє встановлення чи збереження силою колоніального панування; 3) тяжке та масове порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту людської особистості, зокрема зобов'язання, що забороняє рабство, геноцид, апартеїд; 4) тяжке порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту навколишнього середовища, зокрема зобов'язання, що забороняють масове забруднення атмосфери або морів. Слід зазначити, що перелік міжнародних злочинів не є вичерпним, оскільки в майбутньому можуть з'явитися нові види злочинів.

Будь-яке міжнародне протиправне діяння, що не є міжнародним злочином, є міжнародним правопорушенням.

Під час вчинення деліктів діє режим двосторонньої відповідальності, який полягає в тому, що право на звернення до суду має лише безпосередньо потерпіла держава.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що сучасна система міжнародно-правових примусових заходів (санкцій та контрзаходів) являє собою комплекс різноманітних елементів, здійснюваних державами як індивідуально, так і в межах відповідних міжнародних організацій. Ця система відіграє

унікальну роль у механізмі міжнародно-правового регулювання, а в соціальному плані виконує функцію всебічного захисту безпеки міжнародного співтовариства й має на меті можливість гнучкого вибору адекватних та діючих засобів реагування на будь-яке міжнародно-протиправне діяння. Система міжнародно-правових примусових заходів є, безперечно, основним засобом реалізації міжнародно-правової відповідальності.

Література

1. Тимченко Л.А. Международное право: основные отрасли, институты, нормы / Л.А. Тимченко, Л.Д. Тимченко. – Ирпень : Национальная академия ГНС, 2004. – 281 с.
2. Трайнин А.Н. Защита мира и борьба с преступлениями против человечества / А.Н. Трайнин. – М. : Юрид. лит-ра, 1956. – 300 с.
3. Тункин Г.И. Вопросы теории международного права / Г.И. Тункин. – М. : Госюриздат, 1962. – 330 с.
4. Венская конвенция о дипломатических сношениях // Посольское и консульское право в избранных документах / сост. : Н.И. Петренко, Т.Д. Розина. – М., 1972. – 169 с.

Анотація

Циверенко Г. П. Фактичні підстави для виникнення міжнародно-правової відповідальності. – Стаття.

У статті розглядається питання про можливість застосування таких механізмів, як універсальна юрисдикція, Міжнародний кримінальний суд, контрзаходи, гуманітарна інтервенція, для притягнення до відповідальності за порушення зобов'язань *erga omnes*.

Ключові слова: зобов'язання *erga omnes*, Міжнародний кримінальний суд, універсальна юрисдикція, контрзаходи, гуманітарна інтервенція.

Аннотация

Циверенко А. П. Фактические основания для возникновения международно-правовой ответственности. – Статья.

В статье рассматривается вопрос о возможности использования таких механизмов, как универсальная юрисдикция, Международный уголовный суд, контрмеры и гуманитарная интервенция, для привлечения к ответственности за нарушение обязательств *erga omnes*.

Ключевые слова: обязательства *erga omnes*, Международный уголовный суд, универсальная юрисдикция, контрмеры, гуманитарная интервенция.

Summary

Tsyverenko G. P. Factual reasons for the emergence of international legal responsibility. – Article.

International and legal responsibility for the breach of obligations. The article deals with the possibility to use such mechanisms, as universal jurisdiction, International Criminal Court, countermeasures, and humanitarian intervention to bring to responsibility for the breach of obligations.

Key words: obligations *erga omnes*, International Criminal Court, universal jurisdiction, countermeasures, humanitarian intervention.